

ТӨРЭЭН ЧЕРИ БОЛУУ БЕРГЕН

Республиканын барын талмы райондарында артыкшылыг ажилчин иштери бар болуу тууралы өрөгөнө көргөш, ажилчин күүжү чедишпейн турар төп райондар — Таңдык, Би-Хемче, Наз-Хемче чоңу, ылангыя механизаторлары болгаш малчыларны чазан дентаалын бугаар көжүрөр амылды 1970 чылдан бээр чорудуп эгелзэн.

ССРЗ-нің Министрлер Чөвүленинің 1969 чылдың сентябрь 10-да хүлзэн алган дентаалын бугаар Таңдыкың «Тилелге», Тока аттыг, ССРЗ-нің 50 чылы аттыг, «Шамбалыг» совхозтарычы, «Коммунизм-нің херял» илхөчө, Наз-Хемнің «Бу-

рунгар», Би-Хемнің «Иылы тараачын», «Вак» совхозтарычы 283 өрөгөн көжүргөн. Ол өрөгөлөриңиң кеңигүнериниң барын 800 хирези куш-ажыл кылып шыдаар кижилер. Көжүр чедиң келген өг-бүлелерниң кеңигүнериниң 56 муң амыг рублдың халас ашса дузалачынын күрөндөн көргүсөн.

Тоску беш чылдың доозукчу чылында барын райондардан 50 өрөгөн төп районнарже көжүрөи планнаттыгы турар. Чаа черге көжүрүп илзеп амылдай берген малчыларның амыл-херектериниң дугайын «Шының» бо арнында чугаалат турар.

ЭР-ХЕЙЛЕР!

«Шамбалыг» совхоз тургустунганда бээр чүтлө ийи чыл болуп турар. Ынчалза-даа бээр эртен кыска үсүң дургунда совхоз бугуругези быжытып, оң куш-ажылчы ишчилери мергежи, тулук-суур хүн келген тудум өзүп турар.

Республиканың Күш-ажыл амылдарының эргелениң шугуму-биле бистиң совхозка барын талак районнардыг амылдарында амылчынар көжүрүп кезе эгелзэн. Чүтлө 1973 чылда безин 32 механизатор болгаш малчы өрөгөн бистиң совхозка көжүрүп экеп, амылга хүлзэн алган. А 1974 чылда Улут-Хем, Барын-Хемчи болгаш Чөөн-Хемчик райондардан 24 механизатор өг-бүлени көжүрүп алган бис.

Күш-ажыл курлавырларын амылдарының эргелениң шугуму-биле бистиң совхозка амылдап келген эш-өөрлер совхоз бугуругезинге болгаш хой-ничи амылчыга илзекпейн кырып, боттарының куш-ажылчы кызыкмаккай чоруун көргүзүп турар. 1974 чылдың күсү дүжүт ажалдаанында Барын-Хемчик райондан көжүрүп келген комбайнер Николай Хомунуку 632 га шолдуу тарааны ажаап, 341 тонна тарааны басчурган, совхозтуң комбайнериңиң азыныг социалистиң чарыкча тилчелч болган. Чөөн-Хемчик районун Баян-Таладан көжүрүп келген малчы Монгуш Семис-оол эртен чылын 110 хураган өсүргөн, бир хой-ничи 3,4 кү дүктү кырып алган, хойжурар азыныг чарыкча тилчелч болган.

Совхозка амылдары-биле көжүрүп келген, боттарының илзекпейн, ак сеткилдиг, кызыкмаккай чоруун көргүзүп, совхоз бугуругезинге чагай үлэсин бугуруп турар муракчыларга шамбалыгчылар чаргаарыны, оларын хүндүлөп биле «эр-хейлер» деп алап, өөрүр четтиргенин чугаалат турарлар. Чаа амылчы күжү бистиң совхозка амылдаа херек. Ынчангыш көжүрүп келириңиң хүлзэн алырынга белен бис.

С. СЕДЕН-ООЛ.
«Шамбалыг» совхозтуң директору.

Республиканың Күш-ажыл курлавырларының эргелени бистиң совхозтуң кирген чагынын бугаар. 1973 чылдың июль айдан бээр малчыларны болгаш трактористерин, комбайнерлерин, чолачыларын чорудуп берип эгелзэн.

Ам бо хүнге чедир «Бурунгар» совхозта Барын-Хемчик районун «Барлык» совхозтан, Чөөн-Хемчик районун «Сут-Хөл», «Чыраа-Бажы» совхозтардан шугуу 16 өрөгө көжүрүп келген болгаш оларның иштинден 7 өрөгө малчы болуп амылдап турар.

«Бурунгар» совхозка амылдары-биле көжүрүп келген өг-бүлелерде куш-ажылчы хүндүлөп көөр, ак сеткилдиг, эргелениң илзекпейн кырып, үлэсин эвес болганын көрүңүт. Оларга хойжурар Монгуш Норбу, Сат Хаа-Сот, Тулун Эзер-оол, Павел Өлөй, Ондар Шаңгын-оол, Алексей

Чалап тур бис

Очур-оол, тракторист-комбайнерлер Мадан-Хай Сарыг-оол, Ооржак Алдын-оол, Сайбу Кайгал-оол, чолачы Хомунуку Монгуш-оол суугарын хамаарыштырып болур.

Амылдар дээр көжүрүп келген өг-бүлелерин совхоз дирекциясы, партия, профсоюз органдары элтиң-ээлдеп, чылы-биле үткүп хүлзэн ап, оларга чурттары-биле өг-бүлө бугуругези чагайыды туктап, чагыс ай төлөвчелдик чаа бажычыларын совхозтуң төп суугарында бергелзип.

Оң-биле чергелештир, чаа келген амылчыларын оларның салгып бештирген, тус-хай мергежилге тараарыг амыл-биле хандырылган, оларга эржекч чугула болу берген деткич-дузалачыны

М Э Э Н У Л У У М

«Чыраа-Бажы» совхозтуң директорунуң кабинетинге кезек кижя чугааламы бердикс. Чугааның уг-шны Каа-Хемге барып амылдар кижилер дугайында чоруп турган чүве. Ол чугаага кыржи бердик.

— Мен ышкыш кижя инаар чоруп болур ирги бе?

— Качан чоруп шыдаас боор! Чоруп болур кижилериниң бирээзи дээр силерни шилеп алганмыс бо. Ынаар душман-на кижини чорутпас богай. Амылга үлэгер-чижектиг, аа боду төлөптин кижилерин чорудар алаар. Амылчың күжү чедишпес черлерге чоңу сайгара көжүрүп чугула учурдузалагы херек-тир. Ынчангыш саякери ойталаас боор деп бодол олар мен. Совхозтуң аталдарын бодол, кызыкмак, шудурту, ак сеткилдиг амылдар олар эвес бе—деп, директор түндөм.

Ам канчаар боор, чөпшээрээр учурга таварыштым. Херек болганда, Төрзөн чуртуун кайы-даа булунуңа барып амылдар алаар. Ол дээрге совет кижиниң хүлзэлгези-дир.

Ындаг илзип, 1974 чылдың эгелзип, Каа-Хемнің «Бурунгар» совхозуна өг-бүлө-биле көжүрүп келдим. Бажың-балгачы-биле совхоз дорай хандырдым. Бодум механизаторлар 15 чыл амылдап, ийги класс мергежилдиг кижя мен.

Күрүне ужур-дузалыг ажил

Көжүрүп амыл-ишчилериниң чедишпесинеринге Күш-ажыл курлавырларының албан черлери Боттарының элзеп-биче-даа бол, үлүк-хуурун кырып келген. 30 чылдар мурунку тыва удуз билдиргай, коңкуш амылдардыг чурттап чоранының уламдык куш-ажыл курлавырлар республиканың девискээринде деп-ассеким эвес хувааттыган. Республиканың төп тараалы болгаш малчы районнарда амылчы күжү чедишпейн турда, барын талак малчы районнарда кижя күжү амылдаа чедир артыкшылыг бооп турар. Ону барымдаалааш, 1970 чылдан бээр республиканың иштинге көдө чоңушлан бугаар сайгара көжүрүп эгелзэн.

Бо эртен үсүң дургунууна Таңдык, Би-Хем болгаш Наз-Хем районнардыг колхозтарычы болгаш совхозтарычы 2 муң чыла кижилер көжүрүп келген. Оларның 800 хирези күш-ажыл кылып шыдаар, илзеп-бирү мергежилдиг кижилер. Көжүрүп келген турмул чурттап берген кижилериниң иштинде 167 механизатор, 265 малчы бар.

Таңдык кур черин «Тилелге» совхозунуң Шамбалыг салбырын акаа көжүрүп келген чон-биле быжыгалааның түндөмдө, ол салбыр 1973 чылдан эгелзеп тускылаан ажил-ажылдыг совхоз болу берген. Совхозтуң амылчы, албан-хандыкларының барык-ла 80 амыг хууза чазак доктаалын бугаар Чөөн-Хемчик болгаш Барын-Хемчик райондардан эки тура-биле көжүрүп келген кижилер.

Каа-Хемнің «Бурунгар», Таңдыкның «Тилелге», ССРЗ-нің 50 чылы болгаш Тока аттыг совхозтарында көжүрүп келген удузтардан хойжу бригадаларын болгаш сүт-бирея фермаларын организастап тур-

тускулаан.

Көжүрүп келгилээ кижилерден дыка хей иштер барган ажил-ажылдарыг амылдаш, куш-ажылды шудурту, кыла-маан көргүзүп, колхоз, совхоз бугуругезиниң муракчылары болуп, колхоз ажил-ишчилериниң социалистиң чарыкчага тилчел, шаңгал-макталды ап турары өрүңчүт.

Төп районнардыг колхоз, совхозтарын амылчы күжү-биле хандырар база көжүрүп өг-бүлелерин организастап чорудар талачы-биле Чөөн-Хемчиктин район болгаш көдөз Советтери боттук дузын көргүзүп турар. Эртен дөрт чылдарың иштинде Чөөн-Хемчиктен план бугаар 115 өрөгө көжүрүп үнгөн. Бо райондан көшкөн кижилериниң хей нурууу барган черинге ак сеткилдиг амылдап, көдөз ажил-ажыл бугуругезинге боттарының төлөптин чуртууну кырып турарлар. Пландыг көжүрүгези өг-бүлелериниң, чогуур өй-шалаң-да көжүрүп чорударың Чөөн-Хемчикте күш-ажыл курлавырларының төлөзүн Висли-лей Улуктин шудургу амылчы демеделген болур. Эш Улук көжүрүп өг-бүлелерин баш удуз планын, көдөз Советтериниң күтүкчолору-биле доктаамал чарыкчаан тулук, көжүрүп келген кижилер-биле хууза бешелерин чорудуп, көшкөн кижилерге аялдыг чингелдерин берип турары чон-га доктаамал тайыбырлап берип турар.

Планыг көжүрүлгөндө амылчы ам-даа чептерген бар. Барын-Хемчик районун дөвөңсөөрүндө куш-ажылдыг амылчыларды курлавырлары бар турбурже, район колхозураде планын чылдык-на күтүшпейн келген. Ону бодолурус дээр куш-ажыл курлавырларының ол районда төлөзүн болгаш чер-чер Советтери боттук тем-

ЧАА КЫШТАГДА

Каа-Хемнің Бүрөн-Хем суурунуң дужудан дорттап кешкеш, ол чарында бедиң шалтың баалыгына үнүп келдикс. Кылын хараг шугалап алган тараа шөлдерги удуз-лаа чыткангыш иржи. Ынаар-ла куура ийгилакка хову турлааның буларын көстүр. Ында база ээ-эрирге.

— Сат Хаа-Соттуң аялы ам ырак эвес—дээр, бистиң баштап чораян, «Бурунгар» совхозтуң парторганизация секретары Степан Пизеньевич Кумаяк хову-биле шат ээринге айтыт. Бир чогаада кара баран кезууду. Олче халгымыс.

Удаваанда чаа кыштага аалга келдикс. Үлэгерин хой кыламыс. Оң чымыла чаа бажың, Кыштагың кырган чегериниң, таарымчалыг-ла. Ол болза—адап-сурап келгениң хойжу Хаа-Соттуң кыштаа. Ам-на танжып, чугааламы бердикс.

— Кайы райондан, качан көжүрүп келдикс?

— Чөөн-Хемчик районун «Сут-Хөл» совхозтан 1973 чылда маңа амылдап, чурттары-биле чедип келдикс.

— Таарыңың тур силер бе?

— Эки-ле оран-дир. Тараа-быдааның, мал-маганың чурт-тур муң. Маңа таарып-пайы каяа тааржыр боор—деп, Сат Семис-оолович холгуд чугаалады.

С. СЕДЕН-ООЛ.
«Шамбалыг» совхозтуң директору.

ЧАА КЫШТАГДА

кажыа?

— Ийе. Келген дораян-на бир колдан тогуу хүлзэн алдымыс.

— Эртен чымың, түндөк канды болду?

— Хоомай эвес: 100 тогуудан 82 хураган, бир баштан 2,9 кг дүк. Бо доозукчу чылда 100-тен 85 хураганын, 2,8 кг дүктү алдым хүлзэленимге. Кодаана ховусу 600 амыг. Оон 350 баш ооданкай. Ол кире хураган менди. Мал чени четиң-дир, бистиң хандырып турары база багай эвес. А бир чепсе чүве—кажыагыс иштинде өдү. Ону совхозтан удуз чоруткам, компартер болза эки. Оон башка, кырында дамдык оол кажыа иштинге хураганар аарып болгай.

Сат Хаа-Соттуң дузалачың каларчы эки Чөөн-Хемчиктин «Чыраа-Бажы» совхозтан келген Ооржак Алдын-оол.

— Хойну элчепки каларып турар удуз бис—деп, Сат Семис-оолович тайыбырлады.— Хой оодай бээр, хураган алажыр дээр амылдарымыс база мында келген. Ам элчешпейн, иштиң ажаап тур бис. Хоюусу хур кыштап тур.

— А силерге бо чер тааржыр-дир бе?—деп, Хаа-Соттуң калың Валентина Дамбавендан айтырдымыс.

Ол анык кижя чазык хүлзүрүшүшүм, мынча диди:

— Келергей тааржыр! Агаар-бойдузу-даа эки чер-дир, амыл-даа биске таарышты. Ам

С. Хаа-Сот.

бистиң чүтлө хол салбайн амылдары негеттиңер.

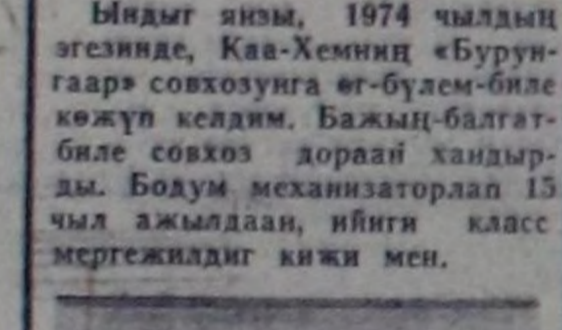
Бо ийи анык өг-бүлө чаа келген черинде база-ла кызыкмак амылдап, боттарының төлөптин көргүзүп турар.

Ол хойжурларын чурттап олтурар бажыңы чаа, ишти амыл-силит, эт-севни шевегерин, ишник кылдыр салгылаш. Суур чурттакчыларының бажыңы-биле дөмөй-ле.

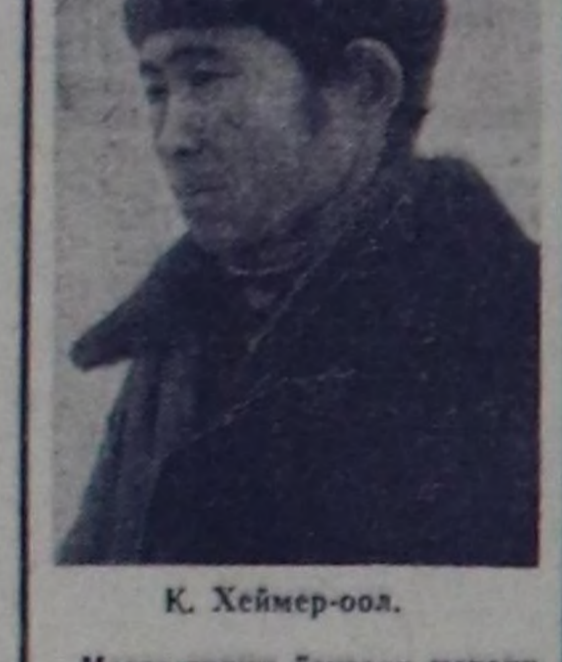
Адак сөөлдөгү Сат Семис-оолович мынча диди:

— Бистиң чагыс чер-чурт-туларымыс солуу дамдыктыр байыр чедирбишпай, бээр көжүрүп келер күзүлгөлдөгү кезиң чорудар.

Хойжунуң оң дилээ күтүштүвиз.

М. ОЮН.

С. ФЕОКТИСТОВУҢ Фотолары.

Мергежилди бугаар механикатор кылдыр амылдап калды. Шала эргижер берген «Беларусь» эди, септен алгаш, амылдап кирпек мен.

Бистиң чаа келгениң «Бурунгар» совхоз бай-лаа амылчы күжү-дир. Чүтлө чагыс тракторлар безин 54 хире чорду. Малы база элбек. А шөлдерин чүү дээр силер! Хөвөрчөк чийи болза, ужу-кыды чок деп чугаалат болур. Ол кончур үнүш-дүжүктүр чер-дир. Кол-ла чүве—ажылчы ховулар херек. Бо байлакты ээ болуп ишнээрдиг, дөмөк шөлдерин далай дег тараа чалгып турар кылдыр болбазырдыр, элбек малды өстүрер кижилер негетинин турар.

Бо чериниң чоңу хүндүлзөөчөд, эптиң-ээлдек улус болду. Бис удаваанда-ла совхозтуң найыралдыг, хей напоналдыг, бир деминг өг-бүлээниге чагычын калдымыс.

Бодум механизаторлар амылдап тур мен. Эртен чылдың күзүңүңс дүжүт ажалытым. Тараа эки болган. Оң соонда чер аандарын тургам, ам мал чени соорттүп тур мен. Совхозтуң амыл-ишчилери тоску беш чылдың доозукчу чылдында иштиниң малын кыштан хур ажырап, чазык хову амылдарыңа ийик бешеткенер, алган бедиктен хүлзэлгезин амыр күтүсээр дээр чачыс кижя дег амылдап турарлар. Мал хур кыштан тур, совхоз күрүңгө эй садарыңың квартал планын доорлар чыгаан. Техника септегези база шыкларын турар. Бо бүгү амыл-херекке мен база бодумунуң үлүтүмү кирип тур мен.

К. ХЕВМЕР-ООЛ, механизатор.

ХОЯ КАДАРАРЫ көлөр үлэ барып бодуңуң хол мергезилчип апаар деп, Семис-оол бичиндиле кайы бодол чораян боор. Сөөлдүрүдөр Баян-Талага «Октябрь» 30 чылы, колхоз тургустунуң, оң-ла коонок-камыны хуу амылдыг артаргы калың амылчыга каттыжып, чаа амылдарды дөмөк күш-биле тургуза бергенде, Семис-оол ада-нея-биле калы колхоз дөмөкчү апаарга.

Монгуш Соркуевиниң малчы болур өлчөм-хуузуңа 1956 чыл утундурус болуп арткап, Бир-ле катан оңу колхоз даргазы келдирткен болган. Ындам-ла уузу эвес, ортумак сынныг, дөмөк эгилениң, бөрбөк, саяр-реш шилган ыттердиң, бугуругези шырпылг, бедиң, кыр-лаң дүмүктүг, дооруш кал-рактарың хур дээр анык эриң колхоз даргазы Самдан топтап көрүп олура, жегээр ычынган шилчидип айтырган: — Чүңү кылаң турар ийик сен, дөм? — Туадуу-да болгай мен—

деп, Семис-оол кыжыңы-биле харылааш.

— Туадуу тааржыр-дир сен бе?—деп, колхоз даргазы база бар-алыстан айтырып салган. Семис-оол кезек мыт чок олура, чугаалады.

— Таарышпайн канчаар, дарга.

— Ичинмайың аан, анык, шымарк кижиге тууду амыл тааржыр харын. Ынчалза-даа—

Самдан чугааның ая оксап кааң, сөгүлээр өс шилчиди-даа чүвө деп, мыт чок барган. Оң азы болганда, чугаалың улам чыгаан:

— Сен туадуулап шыдаар-даа, амылдап турарың-ла эки-дир, дөм. Ынчалза-даа сен эссе амылга кирер болан тур бис. Колхозтуң малын кырып кижилер чедишпейн тур. Мал кадарары берге амыл. Аңаа чаңчыккан кижя херек. А чүдүктү бажың кылдыр кымыл-лаа эптиң салгыптар, ажыр-бас. Ынчаарга мал кадарары шыдаар кижя ховар боор-дур. Сен кара чажыңдан мал кадары өскөн джир-дир. Ын-

чангыш бир колдан чылды хүлзөп бердиң. Колхоз төвөгү берган, «Бурунгар» районнарже амылдап чоруу күзүлгөдиг кижилер чыны турар деп чараал көрүп калдым. Оон аалга дөдөр эеп келгеш, каалайга чугааладым:

— Таңдык, Каа-Хем районнарже көжүрүп чоруу күзүлгөдиг кижилерин чарлап каян тур. Мен ийи чоруп болуп оодол оор мен. Тараа-хандылыгың, дөмөк олар-белчирялг магалыг чер-дер джир-дир. Чаа черге барып амылдап, чурттамыссыс хангыл деп бодуар сен, Кара?

Кадай кезек боданың олура, мынча дөй-лар:

— Ындыг ирак-улак, оран талыгың черге кижя кылап чедер боор! Анчыны сагыж хуабусте, а хуабустуң сагыж сый бажыңа деп үлэгер чугаа бар шыкжыгай.

Ынчан 1973 чылдың күзү-ле болгай. Колхоз төвөгү берган, «Бурунгар» районнарже амылдап чоруу күзүлгөдиг кижилер чыны турар деп чараал көрүп калдым. Оон аалга дөдөр эеп келгеш, каалайга чугааладым:

— Таңдык, Каа-Хем районнарже көжүрүп чоруу күзүлгөдиг кижилерин чарлап каян тур. Мен ийи чоруп болуп оодол оор мен. Тараа-хандылыгың, дөмөк олар-белчирялг магалыг чер-дер джир-дир. Чаа черге барып амылдап, чурттамыссыс хангыл деп бодуар сен, Кара?

Кадай кезек боданың олура, мынча дөй-лар:

— Ындыг ирак-улак, оран талыгың черге кижя кылап чедер боор! Анчыны сагыж хуабусте, а хуабустуң сагыж сый бажыңа деп үлэгер чугаа бар шыкжыгай.

М. Кара-Бызаа.

Көжүрүп чоруталым. Төп чер-даа чоругу-дур.

— Колхоз бистиң салыр бе мынча?

— Чүгө салбас деп, Кижиниң күзүлгө-ле мынаан.

Өг ишти-биле дугуржуп алган, оң соонда колхоз даргазыга бардым.

— Бурунгар көжөр болмай бердим, Монгуш Дарымсанов—деп, колхоз даргазы Мирчине чугааладым.

— Ол чүү дээрин оң орта сен бе!—деп, кижя мындам.

— Харын чаа черге барып амылдаар, чурттаар деп, кадай-биле мынаар шиктирлеп алдымыс ийиң, дарга.

— Колхозтуң хорам хойжур мунаар ирбарга? кайың боор. Бодана эки боор.

— Маңа-даа, аңаа-да амылдаарга, дөмөй-ле куруне херээ шыкжым.

— Ындымың илдиң-да харын...

КОЛХОЗ ДАРГАЗЫ мени башыңа дыка орданкай хойжур салып ол кайы болар айың. Ынчалзажок чуртун иштинге амылчы күжү таарыштыр сайгара күрүне ужур-дузалыг чугула херек болганда, ол мээң дилэмге чөпшээрээр учурга таварышкан. Ынчалдыр маңа, бо «Шамбалыг» совхозка, 1973 чылда чедип келгениң бо—деп, Монгуш Соркуевини чугааладым.

Күш-ажылга тура-сорукту, дилчаның, бисе сеткилдиг оң кижя чаа келген чериниң ийи чык хире үе дургунуң-ла чоңуң хурудуктеңиң чалаан анык. Шамбалыгчылар ам анык

ДЫШТАНЫЛГАНЫ ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТТИРЕР

1974-1975 өрөндөгү чыныгы үш уладуу эртен. Школялардын өрөндөгү чыныгы дүйнөнүн доору, дараалда класке шилжинген оюулар чери ээле турар дөрткү улауу улаас келир. Оң бетине школялар чакы дыштаналыгы өңүтү ажыгал, оңу солдун, ажыкт кылдыр эрт орнаистаары башкылар коллективтеринин, улус өрөндөгү кылдыртын, Кудтура башкыларын, клубтарын, библиотекаларын, кино четкинин ажыдакчылары, ала-е, хөй-ининин баш улау планан, чакыс үлүг, демия ажылыдан хамааржыр. Кызыл хоорайны болгаш районнарың школяларын чакыл болган уран чүүл көрүдөлөр, техникте чогадылганын делегелери өрөндөгү чыныгы эгесинде чорууду келген эстетикте болгаш күш-ажыкты кижиздага ажыныч тус-тус школяларга денелениң илерикчи болур.

Школяларын дыштаналга планнарында коллективтер номчулгалар, кино көөрү, Тилегиңиз 30 чылга уткушур кежээр, фронтчулар, дайынчылар-биле уурамышкынар, яны-бүрү спортту маргыладалар, солун эскурсыялар, күш-ажыкты чуушкучулар кирген. Ол бүгү хемчегерге ажыккалар деп дүрүмчүткөн шың бизнелениң дүрүмчүткөн болгаш. Илчиган ок-биле алаар ажык үчүгүтү чамдык сөстөрүн айтса. Б (кадыг демдек) немен биляр апарган. Мен болум дугайгы ол бодуучулугуңан ам-даа четпес деп санап турар мен. Моон-даа харааыңда Б (кадыг демдекке) калалып турар ужурум бо. «Тыва орфографияда» Б (кадыг демдекте) орус амадан үлөгөрөн алган сөстөрүн ортууга хергелээр деп дүрүмчүткөн. Чингиз: сьезд, обьезд, объект, субъект. (Арн 425-426).

Бистак бо үеисте литератураду тыва дил туулуга чедир хевирлеттинген деп дидим-биле түшпөс үлдүрү болур. Илчиган тыва орфографияда (шың бизнелениң дүрүмчүткөн) калып-бир, хензиг-даа бол, өскерилгелер кивирери орнотко үндөлөөл боттут балыккадарын неген турар.

Устүдө чугаалаттыңан балыктык тыва орфографияны үндөлөни-биле үе тургустулганын херелөөлү турар. Тыва дил ам-даа сайынар, ам-даа байыр. Оң салдары-биле тыва орфографияга эвез-биче өскерилгелер моон соңгар-даа турар апар.

Бо чүдүдү биңиш турар кыял тыва дилдиг уакуткыда кирген кадыг демдек (Ъ) дугайың чугаалсаал.

Былды болал, адаа, тоол шагда ишкеш, дүшүнү артында, айың чааында хараа-даа хөрүттүңүн келбөө. Бо чааында үлдүрү турар кыял чөбүл шаа чыл дүрүгүндө паралаа орнанынга ажыдаал, чус чылдын үлдүрүндө ажык үедо чогаал-биле үрөдөжик, он яны-бүрү билгери-мергезинде чус-чү эштерин биляр чогаалдарын, корреспондентчарын, өскерлерин, чечен чугааларын, тоончуларын, оң кедрезе романнарын (паралаага «арыг-таага») кылдыр үнгөн соода эвез, хол-биле биңиш боттарыны помчуп келген. Илчиган ила кадыг-бир дүрүгүндө, оода чаадаар, ара-соодам бар турган боор.

Тыва орфографияны IV бөдүлүнү 5-к чүдүлүнү та-кезээле миңчаар дүрүмчүткөн: «а) ок-биле алаар ажык үчүгүтү чамдык сөстөрүн оларга дөмөлейир өске сөстөрдө илгар төлөөдө, оларга Б (кадыг демдек) немен биляр, чижээ: аят, оят, хат, эйт (база олардан укталган айттаар, айткарар, эйткэр, каттаар чегелги сөстөр);

мактарга кирип чораш чүгө дөмөлейип, уткалары билдирмейн барбасал? Хамык ужур ол сөстөрүн өске сөстөр-биле харылашыла болуу турар. Бойдушта арыг сүт чок деп, бойдузе эртемденери чугаал-лап турарлар. Ангы-ангы черлерин сүтүрүм яны-бүрү элдингилер-биле холушкан, бот-боттарыга сөстөрүн талазы-биле дөмөлейиш турар. Бо ишкеш, тыда арыг үч чок деп, дым эртемденери база чугаалал болуурлар. Бир үнү яны-бүрү кижилердин алаары дөмө эвез. Ол байдалды чакыс айжыдып алыр дээш, Б демдек болгаш оон өскөрө кандыг-даа демдектерин ажыгаалар, оон чүгү-даа үеисте. Устүдө чугааланымышкы, чүгө домак кылдыр каткыштып турар сөстөрүн харылааларын барылаалар, омонимдерин уткалар билдир апар. Бир эвез ол домактык сөстөрдин билдириме болза, оң ирунда азы сооүлдө турар домактардан аял-ла тодарып бар. База бир чижээ: «Арга» деп аттыг чечен чокка дикж. Ила арга-арыг азы арга-сүме дугайың биңиш турар-де дээрин байт-тыл алыр берге. Илчиган чүгө ол чечен чугаалдан тоң-дора азгөргө-ле үш-дөр домакты номчупкаш, «арга» деп сөстү утказын Б демдек чокка-ла биңиш каар бис.

Устүдө кирген чижектерин болгаш тайылбырлары барымдаалаалар, тыва дилде Б демдек деп артык демдекти

Оон иккү көрүп турарымыс «б» кезектиң ийги абазында миңчаар биңиш: «Илчиганга бир эвез ол ишкеш сөстөр домакка ийи уткалы апар болзо, оң чогуур утказын илердиң илгары-биле ук сөстөргө Б демдекти хергелен болур, чижээ: кадык (чир чөм), арга (арга-сүм), арга (зом).

Бо дүрүмчү чамдык кижилер хоану эрттер хостуг, харын-даа кара туралында ажыгал, Б демдекти салбас ужурут черлерге-ле хергелен, тыва дилде бекталдырып турар. Чижээлээрге, азын каш номчоры үе берген чогаалчы иштин тоожууна номчан мен, ол кижин «аргында» (харын-даа дэн уткалы) сөстү «аргында» (лаг аргында) деп сөстөн илгар дээш «аргында» кылдыр биңиш. Оң кадында

Бай-Тайга районун Кызыл-Даг ортук школянда чорнар-даштан чаанур ус-шеверлеринин бөлүмүнүн ажык республикага бидингир, оларын кылган ажыдары чыл бүрүдө делегелерге шаңдалмактала келип турар. Бөлүмүн РСФСР-ин И. Репин аттыг күрүне шаңдалыны лауреалды, Тыва АССР-инин культуранын алдардык ажылаакчы Хертек Тойбухаа удуруп, аныктарга чоңуну буруну уран чүдүлүнү чакыттарын ажыдып, бодуну ол талазы-биле арга-мергезини дамчыдып берип турар. Бо бөлүмдө ангы-ангы класстардан оолдар, уруулар хаара тутуңган. Оларын аразында хары биңиш-даа бол, «сөөкчү» чазаныкчы диттин турарлар ба-за бар. Оларга Орлан-оол Байду, Юрий Тойбухаа, Толя Чарында, Лена Дагы, Роза Чанзын-оол, Алдын-кыс Сандуу оларын хамаарыштырып болур. Бөлүмүнүн киржикчилериң аразында чогаалчы калы ажылаакчыга, бот-боттарына дузалажыр, сүмелет-жир байдал чакыч апарган.

Ажык чазаныкчыларын ажыдары бидингир бооп бар чыдар. Юрий болгаш Радик Тойбухаа ашыклар Москвага эркен «Мээн Ала-чуртум» ССРЭ» деп Бүгү-эвилел сөлдүгө киржи, алаа боттарыны кылган ажыдарын баралааткан. Юрий амыга үеде Тилегиңиз 30 чылга туу-раскадып тыва эки туралыны оңу-чөкүрүн дойдан ту-дуп турар. Бөлүмүнүн киржикчилери чүгө чазанынга эвез, а чур-улуга база хандыкчылыгылар. Тилегиңиз байралагына тураскааткан чуруга делегелерин школяның пионер өрөндөгү ажиткан. Бөлүмгө оң ирунда чылдарда чазан болгаш мурдан эки чүдүлөр школа музейинде тускы боду-дуду эвез. Олар ам районуну школяларынин техникте чогадылганын делегелерине киржир. В. САЛЧАК.

ЧУРУКТА: бөлүмүнүн киржикчилери чак эскизди сайгарып тур.

ЧУРУКТА: бөлүмүнүн киржикчилери чак эскизди сайгарып тур. А. МЕЛЬНИКОВТУҢ ФОТОЗУ.

Ю. И. Владимировка—Тувинская правда» солуга парлаттыган «Солдат бооруга белекенип», «Дүрүрээни мезээ-биле», «Өрөндөгү берге-даа бол» деп материалдары дээш; Хундулел биңиктер болгаш 30 рубль хемчээлдиг мактаа шаңнаалары; М. К. Момбужайга—республика радиосуна бөлүк дамчыдылгалары дээш; А. А. Содунамага—«Шың» сөлдүгө парлаттыган хамааты камгалалын дугайында фото-чуруктары дээш; Н. Г. Осанинга—республика радиосуна бөлүк камгалалын дугайында фото-чуруктары дээш.

КОНКУРСТУҢ ЛАУРЕАТТАРЫ

Тыва АССР-инин Журналистер эвилениниң болгаш Хамааты камгалалын республика шаңгалыны хамааты камгалалын талазы-биле солуга парлаттыган, радиого, телевидениеге дамчыткан эки ийги чергени диплому-биле кады 100 рубль хемчээлдиг ийги шаңнады «Тувинская правда» солугун редакция-зынга—хамааты камгалалына хамаарышкан бөлүк материалдары дээш; үшкү чергени диплому-биле кады 75 рубль хемчээлдиг үшкү шаңнаалары; А. Ч. Дырты-оога—«Шың», «Тувинская правда», «Тыва» аныктары» солугарга парлаттыган хамааты камгалалын дугайында материалдары дээш;

Тыва АССР-инин Журналистер эвилениниң болгаш Хамааты камгалалын республика шаңгалыны хамааты камгалалын талазы-биле солуга парлаттыган, радиого, телевидениеге дамчыткан эки ийги чергени диплому-биле кады 150 рубль хемчээлдиг бирги шаңнады «Кызыл телевидение студиясына»—хамааты камгалалын дугайында бөлүк дамчыдылгалары дээш; ийги чергени диплому-биле кады 100 рубль хемчээлдиг ийги шаңнады «Тувинская правда» солугун редакция-зынга—хамааты камгалалына хамаарышкан бөлүк материалдары дээш; үшкү чергени диплому-биле кады 75 рубль хемчээлдиг үшкү шаңнаалары; А. Ч. Дырты-оога—«Шың», «Тувинская правда», «Тыва» аныктары» солугарга парлаттыган хамааты камгалалын дугайында материалдары дээш;

ЧОРУҢ ЧОГУЗУН, «САЯН»

Тываң күрүнүнүн ир болгаш таныштың «Саян» ансамбли дүң ирак орукче айттыныкан. Ажык ансамбль бистик калбак дөмөг чурту-вустун Ортаа Азия республикаларына барып оон көрүл-лөр ол. Казакстанын, Кыргызяны, Тажикстанын болгаш Туркменистанын хоорайларың болгаш район төв-теринин көрүчүлери тыва уран чүдүлүк талазы-биле та-ныктар. Азы-дүңгө уулу Совет Эвилениниң составың эркен уулу чылдар республиканың культура болгаш уран чүдүл-лүк чекетилешкинниң чылдары болган.

Ажык ансамбльдин концерт программасында сөлдүк чылдарда тургуска концерт номерлеринин эң эки көрүчүлери иш-тинген. Коллектив улуз гастрольга хынамчалыг белекенип, чогаалчың өзү-биле ажиллаан. Ортаа Азиянын черинге көрүчү-биле баштайгы укуражымшык Казакстанын Петропавловскиге болур. Оң соода Кустаныга, Шелноградка, Павлодарга, Семипалатинскиге, Джамбулга, Чимкентке болгаш өске-даа хоорайларга концерт көрүчү-лөр. «Саян» ансамбльдин бо аяк-чоруу профессионалдык улуз шыгалда болушпаш, тыва артистеринин оң көрүчүлү бир-ле дүңгө көрү кижилерин мурнуна чогаалчың өтөт болур. Бо аяк-чорууга соода база-ла улуз гастроль-дар эгелээр. Бо чылдың июль-толчүзүндө ансамбль БАМ-ныч тудуужуларына, ол ил-

Кадыг демдек (Ъ) дугайында

Тыва дилде Б (кадыг демдек) дугайында чугаа үлдүрө автор 1967 чылда үнгөн «Тыва дилдин орфографиягы словария» (М. Д. Виче-оол биле С. М. Чамаева белек-көн тургуска. Харысагалды редактору Д. А. Монгуш) база ила «Тыва орфография» (Шың бизнелениң дүрүмчү) вде ийги камсырлаганы азылаал.

Часе, чүк, чөп, дүш, аш-чөм (а олардан чогаалдыга кожумктарынин дузазы-биле укталган бүгү сөстөрүн Б демдек чакка биңири).

ол өскө чакыс черде эвез, оон кетип миңчаар ажылаатты-ган болуп турар. Бир эвез миңчаар кайы-хамаан чок биңиш чүсө болза, тыва дилде ок-биле алаар ажык үчүгүтү сөстөр-ле көйө. Оларын шунтуузуна Б демдек салыр бе-лышч?

Ук «Тыва дилдин орфографиягы словарияны» «Баштайгы сөзү» (Чүгө «Эге сөз дивизион») өзүгар аларга, оңу 1957 чылда Тыва областы Советинин күдүкчөн—комитетинин башлаан «Тыва орфографияны» дүрүмчүрөгө, З. Б. Арагачын тургуска 1953 чылда үнгөн «Орфографиягы словария» болгаш профессор А. А. Падымбах биле З. Б. Арагач оларын чогаатканы «Тыва орфографияны үндөлөнирине» дүштүр тургуска оон турар. Моон алган боор, чөбүр-баш шаа чыл дүрүгүндө тыва орфографияга улуз өскерилгелер болбааны каден-дир. Илчиган тыва орфографияны үндөлөниринең биңишканы, шың бизнелениң дүрүмчүрүнүн чакыс аянык бертептин, тыва дилдин сайыразын бистип болбааны чеден чылдарының белектериндеп сетил хаттып көөрү өөрүндү-дүр.

Ол сөстөрүн тыва дилдин мурнунда латинчикте үчүгүтө биңиш турганын ишкеш улаар алаар ийи ажык үчүк-биле биңиш деп санап турар мен. Чижээлээрге, аят, оот, каат, ээт, чазе, чүк, чөп, дүш, аш-чөм.

Илчиганга устүдө чугаалатты-гына боттут барымдаалаалар үндөлөшү, тыва дилдин сөстөрүн Б демдекти шунт ажылаанын дугайында айткылары бо чүдүдү автору көдүрүп тур.

Бо боттут чыныкшынар-биле чөбүлүр тыва орфографияны улам бодун, чөпте бидингир, чөдигир кылган алыр согулга-биле биңиш-даа чаа чүдүлүрүн дилеп тын, дүрүмчүлүгү ап турар чүсө бол-за, ол удуз херек болуп ийи.

Бир эвез устүдө чижектелерин 9 сөстү улаар алаар ийи ажык үчүк-биле биңиш деп дүрүмчүдүн ала, олардан укталган сөстөрүн канчаар биңишпир? Бо айткырың харың бээр илчиганга берге эвез: ок-биле алаар ажык үчүк бо укталган сөстөргө кыскалдар димчалып турган болган төлө-дө, оларын чакыс ажык үчүк-биле биңиш деп дүрүмчүдөр болза черле ажырбас. Чижээлээрге, аттаныр, откарар, каттаар, эйтээр, частаар, чүдүр, чөпгелер, дүштөр, аштар-чөмчөр.

Илчиганга устүдө чугаалатты-гына боттут барымдаалаалар үндөлөшү, тыва дилдин сөстөрүн Б демдекти шунт ажылаанын дугайында айткылары бо чүдүдү автору көдүрүп тур.

Бо боттут чыныкшынар-биле чөбүлүр тыва орфографияны улам бодун, чөпте бидингир, чөдигир кылган алыр согулга-биле биңиш-даа чаа чүдүлүрүн дилеп тын, дүрүмчүлүгү ап турар чүсө бол-за, ол удуз херек болуп ийи. Ам көдүрүп турар айткымы-ысчо дөрт кирип көрөшүр. Бо хуңордо колдуз ажыла-лап турарымыс 1967 чылда үнгөн «Тыва дилдин орфографиягы словария» болгаш ила кирген «Тыва орфография» (шамкал демдекте) чүгө орус дилдин үлөгөрөн алаар

Манза чижек кылдыр ол-ла словарияны 339 арнында үш омонимин ап көрөл: чаш (чаш уруу), чаш (карак чаш), чаш (узуу чаш). Кижин болаарга, сөөлүгү сөстү сөз кезектиң дүрүмчү өзүгар Б демдек-биле биңиш деп. Илчиганга устүдө чугаалатты-гына боттут чыныкшынар-биле чөбүлүр тыва орфографияны улам бодун, чөпте бидингир, чөдигир кылган алыр согулга-биле биңиш-даа чаа чүдүлүрүн дилеп тын, дүрүмчүлүгү ап турар чүсө бол-за, ол удуз херек болуп ийи.

Илчиганга устүдө чугаалатты-гына боттут барымдаалаалар үндөлөшү, тыва дилдин сөстөрүн Б демдекти шунт ажылаанын дугайында айткылары бо чүдүдү автору көдүрүп тур.

Бөгүн Тувинская Правда. 1975: беш чылдың доо-бөлүк информациялар, зунчу чылы. Республикадан • СЭП-ниң аграр поли-

тиказы амгы үе-чаада». СЭП ТК-нын март (1965 ч.) Планумун 10 чыл болганына холбаштырган Бүгү-эвилениң эртем-теоретиктиң конференциясы. • «Комсомолчу отчүгаш».

Аныктарга тураскааткан арын. • «Школяларын дыштаналыгы». Республиканың бөлүк информациялар. • Чурт иштинде болгаш дашыкыдан информациялар.

11000 километри чадаг эрткен

Рыга хоорайның чуртагыч Георгий Бушув 1974 чылдын январьда миңчаар километри эртер оорунда турар улуз хоорайларга карнолооттарга илчиганга алырыңа чер биңиштерин туриске тышып бер-ле. Ол хунде, ортума-биле 50 километри эртин чөмөр. Алаа эң-ле бөдүн чөмөр чин чоран. Продуктулары суурлардан салып ач келген, чүгө оны берге тавамылаа ажиллаарына кардигин, алаа дээ болбас тускы хунезин база бар турган.

Бушув — пенсионер. Оң курттан турар хоорай курорт климатын, илчиганга чадаг биңиш чорунда турган. Дүр-дүлүдөгү эмиңер Бушувта амыг үеңиң күшүң эмиңерге эмелп тургаш сегиткен, оңу эмелде черинде чүдүр биңишар, эмиңер алаа хөй шимчөөшкн кыллары сүмел-дээт.

Бушув хоорайның кудумчу-ларына, парктарына чадаг биңиш чорунда турган. Илчиганга чадаг биңиш чорунда турган ула-ванды алаа чалтаарын апарган. Ол бир катан геогра-фия кардым ап алган, кир-ган-ачазыны шаңдал револю-ция мурунда кичилдип ал-ган, Калугадан Иркутскиге чедир чадаг эртен орун топ-тан көргөн. Ол орукка чо-ралап, көргөн билген чүдө-лөринин дугайына кир-ган-ачазының чугалары сактып келген. Чадаг чоруп эртер дээш оруунуң маршурду Бушув шак илчигар тодарат-кан.

Оң улаа-дараа шимчидип ап турган эмиңер: моон-даа ийи чорун бодур, кадык-тыр сен дээр турган. Шак илчигар ол Владивостокке четкен. Оң аяк-чоруу сес айлар эртенке доозулган. Кадымның байдалы тер-гин эки-дир. Калды-бир көр-көрдү тургаш азы улус ма-галдыр дивээ, мен, илчиганга сооңунар редакцияларын оон эртин чорудум. Мен алаа-ла, шаңдал кирган-ачазының чоран черлеринде кижилер ам канчаар чурттан турарын со-дур үеңиде төлөңөр!

Илчиганга устүдө чугаалатты-гына боттут барымдаалаалар үндөлөшү, тыва дилдин сөстөрүн Б демдекти шунт ажылаанын дугайында айткылары бо чүдүдү автору көдүрүп тур.

Дамымын дүзүн алыр черлер: кыз-дө-ге—кыз-дө Советтер, хоорайларга—ажыла-ка кассалар, курстраховатиниң агент-лери болган инспекторлары. КУРСТРАХОВАНИЕ ЭРГЕЛЕЛИ.

Тыва АССР-инин Курүне страхования-ның инспекциялары хамаатыларынн хууда ажык-агайында аял-ла камгалалдыр хергелеринин дадымын камгалалдык шимчылгаларын тышпышпаш, хавырып ап эгелээр. Хамаатылар! Камгалал дадырып чо-дур үеңиде төлөңөр!

Кызыл-садым март 30-ле эртеннин 11 шактан эгелен Октябрьски кудумчуу-га бирги чакыс армаркалар эрттер. Алаа чакыс армарка сөздүн дараалга, тришөгү кылгылар, бөрттерин, гала-терия болгаш парфюмерия кылгылар. Ала-чуртка болгаш дашыкыга бөдүргөн эр база, хержөөн улус кедер илчигар, урууларга яны-бүрү ассортиментиниң бар-нарыны сазар. Биңиң чынында үчөстөктү хамаатылар огород ажылыңа хергелээр херекселдерин сазып ап болур.

Кызыл-садымның магазини болгаш столоваялар база рестораныр трезиниң буюруулгелери үлөгүр Барнаканын бол-гаш кулнарны кылгыларын калба-биле сазар. Чакыс армаркаже сазып алыкчылар сир-лериң чалап тур бис. КЫЗЫЛ-САДЫГНЫҢ ДИРЕКЦИЯЗЫ.

Кызыл-садымның магазини болгаш столоваялар база рестораныр трезиниң буюруулгелери үлөгүр Барнаканын бол-гаш кулнарны кылгыларын калба-биле сазар. Чакыс армаркаже сазып алыкчылар сир-лериң чалап тур бис. КЫЗЫЛ-САДЫГНЫҢ ДИРЕКЦИЯЗЫ.